

FARAN ATT ÅLDRAS

Några reflexioner kring kriminalvetenskapen

AV ALVAR NELSON

Det finnes ord, som på olika språk fått skiftande betydelser. Till dem hör *pionjär*. Det började med senlatinets *pedonem* som benämning på en soldat till fots, och denna betydelse bevarade det länge i det franska språket. I öststaterna har det blivit en beteckning för unga människor, som skall föra ideologien vidare. Under de senaste åren har det blivit namn på rymdsonder för utforskning av solsystemet. I viss mening kan *Inkeri Anttila* sägas ha uppfyllt, vad ordet i olika hänseenden har betytt, för oss civilister i den nordiska kriminalvetenskapen dock framför allt i den gängse betydelsen av vägröjare och brobyggare.

Som sociologisk fältarbetare fick Inkeri Anttila mödosamt lära sig, att hinder på vetenskapens väg är till för att undanröjas, icke bara för att ge fri passage för sig själv utan också för den som följde tropp. Så var det också inom rättsvetenskapen, där mycket framstod som föråldrat och pietetsfullt bevarat av ett åldrande manssamhälle. Redan tidigt insåg hon, att vetenskapliga argument icke kunde leda till reformer utan att få stöd av politikerna, och så blev även hon i viss mån politiker. Därmed blev det även nödvändigt att välja färdriktning. Hon siktade mot ljuset, men visste hur bedrägligt det var att omhulda den gängse uppfattningen, att solen går upp i öster och ned i väster. Så kom realism och idealism att förenas i hennes verksamhet vid universitetet och inom justitieministeriet.

För snart ett halvt sekel sedan hävdade *Leon Radzinowicz* och *Cecil Turner*, att kriminalvetenskapen kunde indelas i tre delar: dogmatisk straffrätt, kriminalpolitik och kriminologi. Så tredelat är också det fälttecken under vilket Inkeri Anttila har vunnit sina framgångar. Dock har det alltid varit så, att flaggans tre flikar hållits samman av de inre fälten, där socialvetenskap och rättsvetenskap tillsammans givit den stadga. Dessförutan blir det lätt så, att tungorna lever ett isolerat liv och fladdrar som vimplar i vinden. Nu när stormen kring modern kriminalvetenskap har mojnät, kan fanan hållas utspänd endast om den föres framåt. Det är också vad som sker idag, även om icke envar har en marskalkstav i ränseln.

Den som efter en lång verksamhet som akademisk lärare i straffrätt ser tillbaka på utvecklingen inom kriminalvetenskapen har anledning att begrunda, vad som hänt och håller på att hända. Inom de allmänna lärorna om brotten börjar tysk doktrin, som länge dominerat inom finsk och svensk straffrätt, trängas tillbaka. Mycket finnes att hämta inom den anglo-amerikanska systembyggnaden, som funnit åskådlighet i prejudikatläran och vunnit klarhet genom den moderna filosofien. Den lilla lärobok på svenska, som Inkeri Anttila har utgivit tillsammans med *Olavi*

Heinonen har icke givit tillfälle till nyorientering, men det är tydligt, att sådan är på gång bland de yngre forskarna. Uppenbarligen håller sig de gamla lärorna kvar på grund av bristen på läroböcker, och i Sverige särskilt genom fasthållande vid den allmänt brukade Brottsbalkskommentaren. Samtidigt måste vi på svensk sida överväga, om icke den av oss delvis övergivna tillräknelighetsläran har sådana förtjänster, att man borde återgå till den tyska doktrinen, om icke annat så för att upprätthålla anspråk på rättvisa och billighet.

Medan vi under förarbetena till Brottsbalken synes ha uttömt våra krafter på bi-behållandet av den gamla strafflagens systematik, har man inom projektet för en totalrevision av 1889 års strafflag för Finland genomfört en inventering av de livsombuden, som hotas av straffvärda gärningar. Till stor del beror detta på den samhällsvetenskapliga inriktningen hos några av projektets medlemmar, förutom Inkeri Anttila i synnerhet *Klaus Mäkelä* och *Patrik Törnudd*. Det är emellertid av intresse att konstatera, att Törnudd, med instämmande av henne och andra, varnat för en ensidig omvärdering av olika samhällsgruppers skyddsbehov och framhållit betydelsen av en rättvis fördelning mellan medborgarna av olägenheter och obehag. Inkeri Anttila och Törnudd har också betonat vikten av en närmare analys av den gällande rättsliga regleringen och av de förslag som intagits i projektets stomplan.

Här, liksom på så många andra områden inom lagstiftningen, framträder den nyktra och ibland kyliga inställning till luftiga reformplaner, som har präglat Inkeri Anttila och hennes insatser i lagstiftningsarbetet. Lättköpta slagord om avkriminalisering i annan mening än utrensning av överflödiga bestämmelser har icke lockat henne som andra, och resultaten av sådana mera omfattande planer har visat sig mager både i Danmark och Sverige. Med goda exempel har hon visat, hur avkriminalisering kan leda till andra, mera otrygga kontrollingrepp inom sociallagstiftningen eller till införande av sanktionsavgifter, där frågan om det personliga ansvaret tränges undan. Från Sverige kan man peka på det förhållandet, att avskaffandet av fylleristraflet har lett till ännu mera omfattande polisära åtgärder. Sålunda fick 1984 ca 110 000 fyllerister återhämta sig i arrestlokalerna. Medan man i Finland har visat försiktighet vid införandet av sanktionsavgifter, har i Sverige varje departement med självaktning lekt med tanken på en sådan administrativ förenkling, där människohanteringen kan skötas nästan mekaniskt, och användningsområdet för sanktionsavgifter blir allt större.

Redan tidigt vände sig Inkeri Anttila och *Nils Christie* mot användningen av tidsobestämda frihetsberövanden som brottspåföljd. För dem i Sverige som vuxit upp i en idévärld präglad av *Johan Thyrén* och *Karl Schlyter*, var det länge svårt att förlika sig med tanken, att förvaring, internering och ungdomsfängelse icke fyllde något gott ändamål. Det var först, när empiriska data togs fram som visade, att behandlingsresultaten icke kunde motivera påföljderna, som man också godtog den ideologi, som låg bakom kritiken. I Sverige slog de nya idéerna kraftigare igenom än

i de övriga nordiska länderna. Emellertid har just avståndstagandet från tillräknelighetsläran lett till fasthållande vid möjligheten att ådöma lagöverträdare tidsobestämd tvångsvård som brottspåföljd.

Förtjänsten av att framföra fördelningsprincipen vid straffbestämningen tillkommer framför allt Inkeri Anttila och Törnudd. Den innebär att brottsoffrens och allmänhetens krav på lidande för lagöverträdaren icke får leda till grymma eller intensiva påföljder i syfte att upprätthålla allmänpreventionen. De sociala kostnaderna för brottsligheten och ingripandena mot den måste begränsas på ömse håll genom iakttagande av proportionalitetsprincipen, på sin tid redan förordad av Beccaria. Därigenom skapas förutsägbarhet och rättvisa. Frågor om gärningstypens och den enskilda gärningens straffvärde har i Sverige tilldragit sig stort intresse och analyserats av bland andra *Nils Jareborg*, som har betonat skillnaderna i bedömning av straffvärdet på lagstiftarens nivå och domarens. Medan den finska strafflagen redan nu har fått allmänna bestämmelser om straffmätning, föreligger i Sverige ännu bara förslag om allmänna regler för påföljdsbestämningen. Ehuru de är allmänt hållna och trots de goda erfarenheterna från Finland, har man anledning förmoda, att förslagen kommer att väcka motstånd. Några fruktar, att den ökade förutsebarheten kommer att vinnas på bekostnad av hänsynstagande till gärningsmannens skuld och måttet av det lidande som påföres honom. Trösten för dem är den givna utfästelsen, att straffnivån, i överensstämmelse med den socialdemokratiska justitieministerns direktiv, skall sänkas generellt och bruket av frihetsstraff begränsas, vilket innebär en kostnadsfördelning till brottslingens fördel.

Som så ofta i rötmånaden har den kriminalpolitiska debatten flammats upp i Sverige, just nu efter rapporter om en ökning av antalet oprovcerade överfall på allmänna platser och en stegring av den därvid ådagalagda brutaliteten. Glömsk av sin företrädares direktiv har justitieministern genast förklarat sig villig att efterkomma strängare krav på ingripanden mot våldsverkarna och en omfördelning av polisresurserna. Strax dessförinnan hade han utlovat, att skadegörare såvitt möjligt på platsen skulle förmås att röja upp och reparera de uppkomna skadorna. Då undanbad sig BRÅs kanslichef *Bo Svensson* att få sin skadade bil reparerad eller utslagna tänder lagade på sådant sätt. Nu skall allmänheten skyddas mot överfall av fotpatrullerande poliser och våldsverkarna oroas av civilklädda. Det låter sig väl sägas, när polisen återkommer från semester och höstkylan sätter in. Kanske undgår man så en långt senare återkommande debatt om de framtida straffskalorna för våldsbrott i förhållande till andra brott. I mellantiden har man försiktigt antytt brottsoffrets ansvar för sådana överfall, när helst han utsätter sig för dem genom att vistas på mörka platser eller att vara berusad.

Just frågan om offrets ansvar har intresserat Inkeri Anttila inom det nu så populära forskningsområdet viktimologi. Återigen möter vi hos henne en sunt kylig inställning till ämnet. Hon betonar emellertid, att det kan vara angeläget att sänka

farlighetsnivån genom att också beakta sådana yttre omständigheter, som brottsoffret själv kan inverka på och vill icke utesluta möjligheten att genom generella påbud med hot om straff för såväl förövare som offer förhindra riskfyllda lägen. Just nu diskuteras i Sverige införande av förbud för privatpersoner att bära vapen på allmän plats; jfr den finska lagen (1977/108) om eggvapen.

Inkeri Anttila varnar mot »överbeskydd« för starka grupper mot egendomsbrott, t ex möjligheten för försäkringsbolag att hota försäkringstagare med åtal för bedrägeri vid skadeanmälan eller säljare av gods genom kreditköp med åtal för olovligt förfogande, när avtalet icke uppfylles. I viss mån kan man komma till rätta med missbruk av polisanmälan genom åtalsprövning, men i många fall framtvings genom hotet en uppgörelse, som är ofördelaktig för den svagare parten. Bättre än något annat brottsoffer har, såsom jag påvisat, det allmänna förstått att genom straffhot och myndighetsskydd värja sig mot medborgarna. Det är också påfallande hur försiktig man varit med att i samband med den nya polislagstiftningen i Sverige, dra en gräns mellan den enskildes skyldighet att ordna »självskydd« och samhällets ansvar för skydd åt honom genom myndighet. Den enorma tillväxten inom »säkerhetsindustrin« och tillväxten inom bevakningsföretagen visar behovet av skydd samtidigt som sådant privat skydd på grund av kostnaderna blir oåtkomligt för de mest utsatta grupperna i befolkningen.

Många av oss äldre upplever risk att falla offer för brott i en utsträckning, som icke generellt bekräftas av offerundersökningarna. Emellertid kan detta bero på det förhållandet, att de äldre mindre ofta utsätter sig för risker, kanske just på grund av sådan fruktan. Misstänksamheten medverkar då till isolering och beroende av närstående eller offentligt anställda. Detta har i sin tur ansetts ge anledning till särskilt skydd mot förledande och övergrepp. Sålunda måste t ex socialtjänstens personal vid straffansvar för tagande av muta (se NJA 1985 s 477) värja sig mot (löften om) gåvor eller testamentariska förordnanden, även om det står klart, att den gamle med gott omdöme velat gynna funktionären och ogärna skulle se, att egendomen tillföll anhöriga eller det allmänna.

Med de äldres brottsliga verksamhet är det klenst beställt, om man får tro kriminalstatistiken. Dansk films »støvsugerbande« synes sakna verklighetsunderlag. I vart fall är den registrerade brottsligheten bland de äldre så ringa, att de blivit bundade samman i statistiken på ett sätt, som försvårar analys, särskilt som man icke ens inom Norden kunnat enas om samma indelningar i åldersgrupper. Ser vi på Sverige utgör kvinnor 60 år och däröver 31% av alla kvinnor i straffbar ålder, men bara 7% av dem som lagförts för brott. Av dessa har över hälften befunnits skyldiga till snatteri. Med männen i samma ålder är det ännu sämre beställt, även om brottsvariationen är större. Fastän 17% av alla kvinnor och 14% av alla män över 15 år har nått 70 års ålder, har man ingenstades i kriminalstatistiken givit dem en särskild kolumn.

Ännu har ingen forskare i Norden koncentrerat uppmärksamheten till de äldres brottslighet och närmare analyserat, varför bilden ser sådan ut. Därför känner vi så litet till, om det är laglydnad eller oföretagsamhet, som hämmar de äldres brottsbenägenhet. Kanske är det rent av så, att de med åren nått sådan visdom, att deras måhända straffvärda gärningar icke har belagts med straff, eller att deras brott har undandragits upptäckt. Så kan en äldre person fråga sig, om däri ligger en fara att åldras!

Inom rättsvetenskapen har många framställningar så småningom blivit ett »gesunkenes Kulturgut«. Under min danska tid erinrades jag ofta om de äldre rättsvetenskapsidkarnas öde att på vägen dit få »hvile milevidt i petit«. I synnerhet i den amerikanska kriminalvetenskapen har många hamnat i fotnötternas massgravar, där andra forskare sedan har sökt mäta deras betydelse genom att räkna, hur ofta de citerats. Detta fotnotsarbete har ofta skymt blicken för deras insatser, som osynligt kommit att präglade andras framställningar. Ännu svårare är det att väga deras betydelse, när de ursprungliga insatserna har givit andra stimulans till självständigt arbete. Icke minst gäller detta på det rättspolitiska området. Där ger ofta forskningsinsatser och lagförarbeten substansen, men resultaten drives fram av personligt engagement och politisk vilja.

När *Christian Broda*, liksom *Inkeri Anttila* hedersdoktor vid juridiska fakulteten i Uppsala, nyligen fyllde 70 år, utgavs en stor samling av hans föredrag och politiska anföranden. På så sätt visades, huru genom hans långa verksamhet som parlamentsledamot och justitieminister stora lagreformer kunnat genomföras, däribland 1975 års österrikiska strafflag. Universitetsstudier i historia och juridik och politiskt engagement sedan de tidiga ungdomsåren blandas med personliga upplevelser av de nazistiska och kommunistiska ideologierna och av det inre och yttre förtryck som under lång tid präglade hans land. Allt detta kommer till uttryck i det patos och den värtalighet med vilken han oavslåttligen kräver lagstiftningens stöd för likaberättigande och respekt för människovärdet.

Vänder vi tillbaka till *Inkeri Anttila* och hennes vetenskapliga och rättspolitiska insatser, kommer hennes personliga upplevelser sällan till uttryck och hennes engagement för de grundläggande värdena behöver sällan stora ord. Den vetenskapliga skolningen har givit henne möjlighet att i kretsen av sina medarbetare utforma rättspolitiska projekt, och hennes politiska talent har tagits i anspråk för att skapa de yttre formerna för deras förverkligande. Så tillkommer det främst henne äran att ha skapat de två institut, som under förkortningarna NARILPO och HEUNI blivit kända i öst och väst. Rättspolitiskt har verksamheten inriktats på ett studium av samhällets metoder att styra medborgarna och av de ideologier, som bär upp kontrollpolitiken. För mig att se, skulle *Inkeri Anttila* kunna sammanfatta sitt rättspolitiska ställningstagande till den sociala kontrollen i en formulering: *Icke mer än nödvändigt – men heller icke mindre*. Med denna inriktning har hon kunnat röja en väg

mellan ytterlighetsriktningarna och bygga broar mellan dem, som på vetenskapligt underlag vill utforma ett system som samtidigt skyddar den enskilde och samhället. Det är en pionjärgärning, som har framtiden för sig.

Adresse: Professor, jur dr Alvar Nelson, Uppsala Universitet, Juridiska Institutionen. Box 512. S-751 20 Uppsala.